

Identitats ambivalents: estudi comparatiu de sistemes de classificació social

Verena Stolcke, Montserrat Ventura, Montserrat Clua, Alexandre Coello, Mònica Martínez Mauri, Josep Lluís Mateo, Joan Muela, Maite Ojeda, Salvador Queralt, i Alexandre Surrallés (AHCISP-UAB)

La cultura, aquest concepte tan omnipresent i ambigu, s'ha transformat avui en el terreny semàntic del debat científic i polític. La globalització econòmica s'associa amb una progressiva homogeneïtzació cultural mundial, acompanyada tanmateix d'una explosió d'identitats locals, culturals, ètniques o *racialitzades*. Els pobles indígenes reclamen drets polítics apel·lant a la seva autenticitat ètnica originària. Les migracions transnacionals susciten alarma en els països de destí, els 'nadius' dels quals temen que els nouvinguts erosionin la seva identitat cultural i la seva cohesió social amb les seves cultures diferents.¹ En aquest procés es confonen dos significats d'identitat: el caràcter únic i durador d'una persona, que el distingeix de tota la resta,² amb la identitat sociocultural històrica que connota els trets distintius (ètnics, culturals, de gènere) que comparteixen grups de persones i els permet associar-se, dotant-los d'una realitat essencial atemporal. D'altres veuen en el *mestissatge cultural* un antídote contra aquests fonamentalismes identitaris, la cara amable i 'tolerant' de l'auge culturalista. Hi ha antropòlegs, com l'americanista Serge Gruzinski, que assenyalen que les arts i les cultures no han parat de mesclar-se a Hispanoamèrica al llarg dels temps.³ O d'altres, com l'africanista Jean-Loup Amselle, que, en emfatitzar el *sincretisme* originari de totes les cultures huma-

nes, posa en dubte la raó etnològica occidental i proposa tant una nova perspectiva antropològica com una noció de cultura oposada a les taxonomies i les categories socials excloents convencionals en la disciplina. La recerca que presentem tot seguit proposa un estudi comparatiu de les lògiques de classificació i d'exclusió socioculturals i resulta d'aquest moviment confós entre l'elogi de les identitats i les diferències i la celebració dels *mestissatges*, els *hibridismes* i *sincretismes* que suposadament fan permeables les fronteres socioculturals.

Lluny de redundar en la formació i transformació d'identitats i diferències culturals, aquesta investigació interpel·la les transgressions de fronteres, categories i jerarquies politicoculturals identitàries que, en erosionar-les, engendren *identitats ambivalents*, i ho fa a la Hispanoamèrica colonial i postcolonial, entre pobles amerindis, a l'Àfrica i a Europa. En l'anàlisi de totes les nocions referides a la *mescla* d'identitats —el *mestissatge*, la hibridació, la creolització, el criollisme, el multiculturalisme, el sincretisme, la mediació cultural— hi ha una qüestió de rerefons: com i per què la transgressió de fronteres i la *mescla* d'identitats, en lloc de neutralitzar-les, les recrea o confirma; en pressuposar identitats originàries pures, els *mestissatges* les reactiven.

La pregunta és antropològica. No sola-

ment perquè fa referència a col·lectius humans, a identitats, a exclusions, a ideologies de dominació basades en criteris de sang, sinó perquè ens remet a preguntes essencials sobre la constitució de l'ésser humà i que només una reflexió que privilegiï la perspectiva diacrònica i comparativa ens permetrà de respondre. Què vol dir que la judeïtat es transmet per via materna, que les normes de descendència àrabs no permeten l'existència teòrica de mestissos, que els estats nació europeus atorguen drets en funció del naixement ('sang' = descendència), que les cosmologies ameríndies no admeten la hibridació?

Antecedents: els mestissos no neixen sinó que es fan

L'equip de recerca AHCISP (Antropologia i Història de la Construcció d'Identitats Socials i Polítiques) del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, que fa aquest estudi comparatiu de sistemes de classificació social, es constituí a inicis del mil·lenni tot i que el seu historial investigador és més antic. El dirigeix la professora

Verena Stolcke i l'integren deu investigadors –dos sèniors, cinc doctors, dos doctorands i un investigador visitant– amb experiència etnogràfica àmplia en diferents regions del món i contextos històrics. Ha estat reconegut i finançat per l'AGAUR sota la coordinació de Montserrat Ventura i Oller.⁴

El projecte tingué els seus inicis en una investigació antropològica històrica i semàntica de l'origen i el significat de la noció de *mestissatge*. La pregunta inicial fou tan simple com bàsica: per què, en la història colonial hispanoamericana, la categoria social dels mestissos i de les mestisses adquirí transcendència sociopolítica fundacional mentre que, per exemple, en el món àrab musulmà, no es reconeixen les persones d'antecedents *mesclats*, malgrat que és coneguda l'existència de persones engendrades per membres de comunitats socioculturals diferents.

El Nou Món esdevingué un laboratori social ideal per esbrinar les circumstàncies sociopolítiques que hi ha a l'arrel de la noció de *mestissatge* així com la memòria dels seus significats simbòlics. Explicacions biològiques, sociològiques i culturals clàssiques havien atribuït el *mestissatge* hispanoamericà a la 'mescla' entre homes i dones d'identitat racial, de classe i/o cultural positivament diferent. Una revisió antropològica històrica revelà, això no obstant, que tot i que el sexe entre conqueridors i dones de la població subjugada és indissociable de qualsevol empresa colonitzadora, la designació oficial *mestís* començà a difondre's només mig segle després de la conquesta. I fou el poder performatiu de la nova categoria d'identificació sociopolítica i no qualssevol diferències suposadament reals, el que instaurà a partir d'aleshores la distinció politicocultural i la desigualtat social entre els progenitors de mestissos en la lluita simbòlica per la posició política i els drets socials en la

colònia.⁵ Aquesta troballa teòrica definí les altres recerques comparatives de l'equip.

Però: es fan sempre? (Un estudi comparatiu)

Ens interessa estudiar les *mescles* d'identitats des d'una perspectiva comparativa i multidisciplinària –antropològica, històrica i etnogràfica– en tota la seva amplitud fenomenològica.

L'estudi de les categories socioculturals referides a *mescles* no es limita als *mestissatges* a Hispanoamèrica;⁶ tenen el seu paral·lel en els conceptes d'*hibridació* i *creolització* per al món colonial i postcolonial angloamericà i caribeny, respectivament. Procedent de la biologia, la *hibridació* formava part durant els segles XVIII i XIX de l'instrumental argumentatiu racista que pretenia advertir dels efectes nefastos de la mescla de races.⁷ En la darrera dècada del segle XX, la *hibridació* adquirí un nou esclat acadèmic, amb signe anticolonial, en el gir paradigmàtic postcolonial i la seva crítica de l'imperialisme cultural, que té molt a veure amb el culturalisme analític dominant en la societat i en l'acadèmia durant les darreres tres dècades. La teorització de la *hibridació* es desenvolupà en dues etapes: el pioner Homi Bhabha examinà els efectes que l'ambivalència provocada per la *hibridació* colonial tingué per a les elits colonials com a forma cultural en soscar l'autoritat del seu poder.⁸ Malgrat el seu antiessencialisme, aquest enfocament presenta les mateixes dificultats conceptuals que la noció de *mestissatge*, en suposar identitats preexistents pures. Tot i que en una segona etapa la concepció d'*hibridació* transcendeix les categories racials i ètniques colonials i postcolonials i replanteja el dilema central de les ciències socials de com comprendre la interacció entre sistemes simbòlics i acció social, tampoc no solu-

Homi K. Bhabha

ciona aquesta contradicció conceptual fonamental.⁹ Per la seva banda, la teoria de la *creolització* es distingeix pel seu origen en l'estudi del passat Afroamericà del Carib.¹⁰ Aquí també, com Muna-singhe assenyalà: "creole és un terme compromès tot i que per raons diferents: perquè suposa i reproduïx tipus originaris purs. Aquest és un problema conceptual endèmic en la major part de les discussions sobre la mescla...".¹¹ Un cas alhora similar tot i que diferent en la seva especificitat és el moviment polític del *criollisme* hispanoamericà. Anàlitzem el món dels criolls, un grup social amb ambicions polítiques i intel·lectuals que pretenia distingir-se de la gent mestissa tot i patir per la sospita constant que en realitat també eren d'ascendència *mesclada*, i ho trobarem també en el procés independentista de Filipines.¹² Entre les nocions que fan referència a *mescles*, ara ja no d'identitats sinó de visions del món, estem sotmetent a anàlisi el sincretisme que igualment pressuposa combinacions d'elements culturals incompatibles pel fet de procedir de diferents sistemes originalment coherents,¹³ i examinem el pluralisme mèdic¹⁴ i la mediació cultural. L'estudi del pluralisme mèdic a l'Àfrica Oriental revela la coexistència estratègica de diferents models mèdics en els itineraris terapèutics de la població local, un

exemple instructiu de compatibilitat entre sistemes curatius, que la biomedicina i les polítiques sanitàries occidentals insisteixen a negar.¹⁵ Un altre cas de contacte i 'mescla' entre móns diferents ens l'aporta la mediació cultural propiciada pels projectes de desenvolupament, que investiguem tot posant de relleu els 'malentesos' culturals i polítics que la caracteritzen i les identitats singulars dels agents de mediació que, paradoxalment, són revitalitzades.¹⁶

Però amb una finalitat heurística, aquest projecte comprèn també recerques de contextos socioculturals i polítics on a) no s'elaboren categories socials 'mesclades', b) es repudia el mestissatge, o c) les cosmologies de les societats en perspectiva no permeten una categoria social *híbrida*. L'estudi de cas de les relacions intercomunitàries i de poder en les societats arabomusulmanes pretén explicar, mitjançant l'anàlisi de les concepcions de parentiu referents a la transmissió d'identitats i pertinences, del matrimoni com a mecanisme de delimitació de fronteres de grup i de les nocions culturals de persona i cos, per què, amb interessants excepcions, allà no existeix la idea de mestissatge.¹⁷ Altres tres estudis mostren que en la nació moderna com a forma política hegemònica, dotada d'un poble culturalment homogeni, *mestissos*, és a dir, identitats o pertinences ambivalents, són inadmissibles i fins i tot inconcebibles per als analistes.¹⁸ L'experiència politicojurídica perillosament ambivalent de la població sefardita a l'Estat espanyol —espanyols jueus o jueus espanyols— durant els segles XIX i XX, ofereix un complement analític de consideració. Aquest estudi se centra en la comunitat jueva que s'establí en el Mercat de Sant Antoni de Barcelona, procedent de Turquia cap a finals del segle XIX.¹⁹ I es complementa amb un altre estudi etnogràfic de les classificacions

Serge Gruzinski

simbòliques i els mecanismes d'auto-protecció, en especial de la noció de puresa, per comprendre per què no hi pot haver *mescles* en la comunitat sefardita del segle XX que romangué a Turquia.²⁰

Com veiem, no es tracta simplement de contrastar sistemes de classificació socials occidentals amb societats no occidentals, sinó de portar la reflexió al camp de les idees sobre la persona, l'home i la dona, i la humanitat, que elaboren les diferents societats per interpellar de forma crítica les visions del món, les estructures sociopolítiques i les classificacions identitàries de caire occidental.

En aquest sentit, la darrera línia de recerca i que constitueix el contrapunt analític radical del projecte, té com a objectiu una investigació etnogràfica comparativa en les societats ameríndies sobre concepcions de la identitat i formes de relacionar-se amb el món, que no estableixen fronteres entre els mons humà, natural i sobrenatural i, per tant, no semblen admetre categories socials híbrides o *ambivalents*.²¹

1. STOLCKE, V. (1995) "Talking Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe," *Current Anthropology* 36 (1). HUNTINGTON, S. P. (2002) *El choque de civilizaciones*. Barcelona: Editorial Paidós. HUNTINGTON, S.P. (2004) "El reto hispano," *Foreign Policy Edición Española*, marzo-abril. SARTORI, G. 2(001) *La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Madrid: Taurus.

2. ERIKSEN, E. H. (1980) *Identity and the Life-Cycle*. Nueva York: W.W. Norton.

3. GRUZINSKI, S. (1999) (2000) *El pensamiento mestizo*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibérica. AMSELLE, J.-L. (1998) *Mestizo Logics. Anthropology of Identity in Africa and Elsewhere*. Stanford, CA: Stanford UP. AMSELLE, J.-L. (2007) "Mestissatge, connexió i traingulació de cultures." *Revista d'Etnologia de Catalunya* (abril), núm. 30.

4. SGR2005-00217.

5. STOLCKE, V. (1974) *Marriage, Class and Colour in Nineteenth Century Cuba*. Cambridge University Press (re-editado en Michigan University Press 1989, 2003); STOLCKE, V. (comp.) (1993) *Mujeres invadidas. La sangre de la Conquista de América*. Cuadernos Inacabados. Madrid: La Editorial Feminista: Horas y Horas; STOLCKE, V. (2004) "A New World Engendered: The Making of the Iberian Transatlantic Empires". A: MEADE, T.A.; WIESNER-HANKS, M.E. (comp.) *A Companion to Gender History*. Oxford: Blackwell Publishing; STOLCKE, V. (2008) "Los mestizos no nacen sino que se hacen". A: STOLCKE V.; COELLO DE LA ROSA, A. (comp.). *Identidades Ambivalentes en América Latina (Siglos XVI-XXI)*. Barcelona: Bellaterra Editorial.

6. ANDREWS, G. R. (2004) *Afro-Latin America 1800-2000*. Oxford: Oxford University Press.

7. YOUNG, R.J.C. (1995) *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. Londres: Routledge.

8. BHABHA, H.K. (1987) "Of mimicry and man: the ambivalence of colonial discourse." October 28. BHABHA, H.K. (1988) "Cultural diversity and cultural difference." *Formations* 5; BHABHA, H.K. (1994) *The Location of Culture*. Londres: Routledge. Vegeu també KAPCHAN, D.A.; TURNER STRONG, P. (comp.) (1999) *Theorizing the Hybrid*. Núm Esp. *Journal of American Folklore* 112 (445); KRAIDY, M.M. (2005) *Hybridity: or the cultural logic of globalization*. Philadelphia: Temple University Press. GILROY, P. (2004) *After Empire: Multiculture or Postcolonial Melancholia*. Londres: Routledge.
9. ORLOVE, B. (2007) "Editorial: Current Approaches to Hybridity" *Current Anthropology* 48 (5).
10. BRATHWAITE, E.K. (1974) *Contradictory Omens: Cultural Diversity and Integration in the Caribbean*. Mona, Jamaica: Savacou; MINTZ, S. (1976) *An Anthropological Approach to the Afro-American Past: A Caribbean Perspective*. Phil: IS Human Issues; BOLLAND, N. (1992) "Creolization and Creole Societies: A Cultural Nationalist View of Caribbean Social History". A: HENNESSEY, A. (comp.) *Intellectuals in the Twentieth-Century Caribbean*. Londres: Macmillan. KHAN, A. (2007) "Good to Think? Creolization, Optimism, and Agency". *Current Anthropology* 48 (5).
11. MUNASINGHE, V. (2006) "Theorizing world culture through the New World: East Indians and creolization". *Am. Ethnologist* 33(4): 589.
12. COELLO DE LA ROSA, A. (2008) *Idolatría, mestizaje y buen gobierno en la diócesis de Charcas: el Memorial y Relación Verdadera (1632-34) del Visitador fray Bernardino de Cárdenas, OFM (1578-1670)*. STOLCKE, V.; COELLO DE LA ROSA, A. (2008) *Identidades Ambivalentes en América Latina (Siglos XVI-XXI)*. Barcelona: Bellaterra Editorial. COELLO DE LA ROSA, A. (2008) "De mestizos y criollos en la Compañía de Jesús". *Revista de Indias* [en prensa]. BRADING, D. (1991) *Orbe indiano. De la monarquía católica a la república criolla, 1492-1867*. México: FCE. LAVALLÉ, B. (1993) *Las promesas ambiguas: ensayos sobre el criollismo colonial en los Andes*. Lima: PUC del Perú;
13. LUPO, A. (1996) "Síntesis controvertidas. Consideraciones en torno a los límites del concepto de sincretismo". *Revista de Antropología*, 5; STEWART, CH.; SHAW, R. (ed.) (1994) *Syncretism/Anti-Syncretism. The politics of religious synthesis*. London: Routledge. 14. BENOIST, J. (1996) "Singularités au pluriel?". A: BENOIST, J. (comp.) *Soigner au pluriel. Essais sur le pluralisme médical*. Paris: Karthala. GIL-SOO HAN. (2002) "The myth of medical pluralism: A critical realist perspective". *Sociological research Online*, vol.6, n.4. <<http://www.socresonline.org.uk/6/4/han.html>>.
15. HAUSMANN-MUELA, S. [et al.] (2002) "Medical syncretism with reference to malaria in a Tanzanian community". *Social Science & Medicine*, 55; MUELA RIBERA, J. (2007) *Malaria en Lipangalala. Pluralismo médico y procesos asistenciales para malaria infantil en una comunidad africana*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
16. RAPPAPORT, J. (2005) *Intercultural Utopias: Public Intellectuals, Cultural Experimentation, and Ethnic Pluralism in Colombia*. Durham y Londres: Duke University Press. MARTÍNEZ MAURI, M. (2003) *La médiation et développement. L'émergence des ONG et des passeurs culturels à Kuna Yala (Panamá)*. Geneva: Publications de l'IUED (Itinéraires; 16). MARTÍNEZ MAURI, M. (2007) *De Tule Nega a Kuna Yala. Mediación, territorio y ecología en Panamá, 1903-2004*. Tesis de Doctorado, Bellaterra-París: Universitat Autònoma de Barcelona – Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
17. MATEO DIESTE, J.L. (2003) *La hermandad hispano-marroquí. Política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos (1912-1956)*. Barcelona: Edicions Bellaterra. MATEO-DIESTE, J.L. (2003) "Pourquoi tu ne m'écris plus?" Les rapports mixtes et les frontières sociales dans le Protectorat espagnol au Maroc". *Hawwa. Journal of Women in the Middle East and the Muslim World* 1; MATEO-DIESTE, J.L. (2006) "Amores prohibidos. Fronteras sexuales y uniones mixtas en el Marruecos colonial". A: PLANET, A. (comp.) *Marruecos y España. Una vecindad en construcción*. Madrid: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo. CLANCY-SMITH, J.A.; GOUDA, F. (1999) *Domesticating the Empire. Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville, London: University Press of Virginia. DAKHLIA, J. (2004) *Trames de langues. Usages et métissages linguistiques dans l'histoire du Maghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.
18. CLUA, M. (1998) *Aproximació a les teories del nacionalisme des de l'antropologia*. Trabajo de Investigación. Bellaterra: UAB. GELLNER, E. (1988) *Naciones y nacionalismo*. Madrid: Alianza Editorial; HOBSBAWM, E.J. (1990) *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. OJEDA MATA, M. (1999) *¿Por Qué Nos Odian? La Alteridad De Los Judíos En El Discurso Nacional: Asimilación, Antisemitismo y Exclusión. Hungría 1867-1944*. Tesina. Bellaterra: UAB. OJEDA MATA, M. (2007) "Quand le juif imaginaire devient réel. Réactions et transformations du « tiers » juif en Espagne 1925-1939". *Logiques du tiers. Littérature, culture, société*. Paris: Presses Universitaires Franc-Comtoises; OJEDA MATA, M. (2008) "Thinking about 'the Jew' in Modern Spain: Nineteenth and Early Twentieth-Century Spanish Historiography and its Impact in Franco's Spain". *Jewish Culture and History* 8 [en prensa]; ALVAREZ CHILLIDA, G. (2002) *El antisemitismo en España: la imagen del judío (1812-2002)*. Madrid: Marcial Pons.
20. QUERALT, S. (2007) *Fronteres simbòliques, ritual i categoritzacions*. Trabajo de Investigación Master, Bellaterra: UAB; DOUGLAS, M. (1966) *Pureza y Peligro: Un Análisis De Los Conceptos De Contaminación y Tabú*. Madrid: Siglo XXI; TAMBLAH, S. J. (1969) "Animals are good to think and good to prohibit". *Ethnology* 8.
21. SURRALLÉS, A. (2003) *Au cœur du sens*. Paris: Éditions du CNRS; DESCOLA, P. (2005) *Par-delà nature et culture*. Paris: Gallimard. VIVÉROS DE CASTRO, E. (1996) "Os pronomes cosmológicos e o perspectivismo ameríndio". *Mana* 2 (2). VENTURA I OLLER, M. [et al.] (comp.) (2006) *La frontera: entre límits i ponts*. Barcelona: Casa Amèrica Catalunya; VENTURA I OLLER, M. (2008) "Relaciones interespecies en las tierras bajas de América del Sur". STOLCKE, V.; COELLO, A. (comp.) *Identidades ambivalentes en América Latina*. Barcelona: Bellaterra.